

VÁRADY ZOLTÁN

A KÖZÉPKORI LATIN BETŰS EPIGRÁFIA ÍRÁSKORSZAKAI, A FELIRATOK ÉRDEKESSÉGEI ÉS KIEGÉSZÍTÉSI LEHETŐSÉGEI

Az epigráfia, amely magyarul felirattant jelent, a történeti segédtudományok egyik legrégebbinek tekinthető ága. Az ókori epigráfiai kutatások évszázados múltra tekintenek vissza. A közismert betűtípusokkal írt római feliratok nélkülözhetetlen történeti források, tartalmuk feldolgozása e segédtudomány feladata.¹

A középkori epigráfia elnevezés jelzője azért fontos, mert jelzi e szakterületnek az ókortudománytól, a klasszikus régészettől való elkülönítettségét s lehetővé teszi időbeli határainak megállapítását.

Hazánkban az államalapítástól a török hódoltságig terjedő időt tekintjük kutandó korszaknak, a vizsgálandó anyagot pedig a tárgyakon, történelmi emlékeken található feliratok képezik, amelyek széles skálára terjednek ki a szokásos íróeszközökkel szokványos íráshordozókra írt szövegek kivételével. Utóbbi területtel a legközelebbi rokon segédtudomány, a paleográfia foglalkozik. A kettő között persze nehéz merev határt húzni, akárcsak a pecséteken, pénzeken látható feliratok esetében, amelyek a szfragisztika és a numizmatika körébe tartoznak ugyan, mégsem maradhatnak az epigráfia látószögén kívül. Az epigráfia az említett három történeti segédtudománnyal és a kronológiával áll a legszorosabb kapcsolatban, de a tárgyakhoz való kötődése révén a régészettől és a tárgyi ábrázolások stíluselmzését végző művészettörténettől sem lehet teljesen független.

A paleográfiának is fontos felismerése, hogy a feliratok külső képe (ductusa), betűk típusai, kapcsolásai, rövidítésrendszerei, kivitelezése (tractatiója) egy-egy korra jellemzőek, így keltezési lehetőséget hordoznak.²

Ez adja az epigráfia jelentőségét is, mialatt a vizsgálat közben filológiai problémák is felmerülhetnek. Tehát a rokonítható történeti segédtudományok e ponton találkoznak a nyelvtudomány területével, hiszen a feliratok, szövegek nyelve, stílusa is meghatározó fontosságú a középkori epigráfia vizsgálati körének behatárolásakor.

¹ Lásd a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) sorozatát vagy a Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU) kötetét.

² Hajnal I.: Írástörténet. Az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921.; Mezey L.: Paleográfia. A latin írás története. Budapest, 1964.

A tartalmi vizsgálat is fontos, de első lépésben a betűk – mégpedig hazai kultúránkat alapvetően meghatározó latin betűk – formaváltozásait kell nyomon követni. Az arab betűs török, a cirill betűs szerb, a héber betűs zsidó és a rovásírásos székely–magyar feliratok nem tartoznak tárgykörünkhöz, mivel ezek más irányú felkészültséget igényelnek. A középkori latin betűs epigráfia ezzel szemben valamennyi latin betűt használó felirattal, tehát nálunk a középkori és humanista latinság illetve elvértve a német és a magyar esetleg szlovák és horvát nyelv feliratos emlékeivel foglalkozik, amelyekben néhol görög betűs rövidítések is előfordulhatnak.³

Magyarország Szent István király államalapítása óta a szűkebb értelemben vett Európához, a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozik. Ez a tény elsősorban nem vallási, hanem politikai és kulturális szempontból kiemelkedő fontosságú.

A magyarság 1000 után a latin nyelvű írásbeliséggel rendelkező államok közé zárkozott fel, s minden nyugat-európai kulturális hatás iránt fogékonynak mutatkozott. Miként valamennyi nyugat-európai eredetű szellemi, művészeti stílus s áramlat hatást gyakorolt a magyar kultúra fejlődésére, úgy a latin nyelvű írástípusok változásai is nyomon követhetőek Magyarországon. Egyelőre átfogó kutatások, emlékgűjtések híján a köemlékek feliratainak vizsgálata végezhető csak el, de az európai stílusváltások iránti fogékonyságot ez alapján is kitűnően érzékelhetjük.

A románkori és korai gótikus feliratok⁴

Első feliratainkat a Kr.u. 1000-től kezdődő román korszakban, a magyar államalapítást követően, az írásbeliség terjedésének idején alkották, de a ligatúrák, enklávék (egybeírt vagy egymásba írt betűk) és az egymás szarát keresztező betűk Európában divatos használata hazánkban nem jellemző.

---

³ Kloos, R.M.: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1980.; Kubinyi A.: Epigráfia. In: A történelem segéttudományai. Szerk.: Kállay I. Budapest, 1986. 43–60.; A szakolcai vitézi sírkő szláv (szlovák) feliratos. A pécsi cella trichora 12. századi falfestésének arab (kúfi) felirata díszítő célzatú. Tóth M.: Árpád-kori falfestészet. Művészettörténeti Füzetek 9. Budapest, 1974. 44.

⁴ Várady Z.: Romanische und frühgotische Inschriften. In: Communicationes Academiae Paedagogicae Szekszardiensis. Szerk.: Bebesi Gy. Szekszárd, 1999. 71–84. A betűtípusok ismertetését és a téma bibliográfiáját tartalmazza.

Ritka a csupán római eredetű antiqua betűket alkalmazó felirat, hiszen a képet néhány unciális (kerekded) betű is színesíti, de az antiqua dominanciája egyértelmű ebben a korszakban. Pl. az ún. pécsi „Jákob-kő” az 1170–1190 körüli időkből.⁵

A fenti típus mellett jelentkezik az a korai gótikusnak meghatározható csoport, amelynek betűi között már több unciális forma is megjelenik. Az antiqua és unciális formakeveredés mértéke azonban nem mindig segíti elő a korszakhatárok biztosabb megvonását. Ennek oka jórészt a pontos dátumhoz köthető emlékek szinte teljes hiányában keresendő. Erre példa Apollinaris székesfehérvári sírlapja antiqua és unciális betűivel, szintén a 12. századból.⁶

A kőemlékek meghatározása a művészettörténeti szakirodalomban az ábrázolások stílusjegyei alapján történt. Nehezítik a keltezését a központilag képviselt stílus helyi utánezatai, amelyek technikailag néha alacsonyabb fokon próbálták meg követni az uralkodó irányzatot, s így érdekes variánsokat hoztak létre.

Az említett okok következtében így egyrészt egymáshoz hasonló írásképpel rendelkező, megformálásukban rokon feliratok időben távolabb eshetnek egymástól, másrészt egy időből származó feliratok jelentős eltéréseket mutathatnak. Ezt illusztrálják az esztergomi Porta Speciosa 1190 körüli korai gótikus feliratai és az Imre király-féle antiqua betűs oltáradományozó tábla Zircről, amelyet 1196–1204 közé kelteztünk.⁷

Mindenesetre a román korszak feliratstílusát Európához hasonlóan Magyarországon is 1000 utántól számíthatjuk, de a kőfeliratok tanúsága szerint a 13. század közepéig (1242 körül) húzódónak állapíthatjuk meg, amely mintegy száz évvel hosszabb időtartamot jelent Európához képest. Igaz, hogy a korai gótikus stílus a 12. század harmadik negyedétől, konkrétan 1165 körül jelentkezik jól látható módon a vörsi határkövön,⁸ tehát az európai normát ismét követve, ez azonban újra a

---

⁵ Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk.: Mikó Á-Takács I. Budapest, 1994. (a továbbiakban Pannonia Regia) 145–147.

⁶ H. Kolba J.: Románkori feliratos sírkőlap. In: Folia Archaeologica 14 (1962) 114; Takács I.: Esztergomi síremlék-töredék a 13. századból. Ars Hungarica 1988/2. 127–128.

⁷ Marosi E.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest, 1984. 123.; III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. és Makk F. Budapest, 1981. 74.; Marosi E.: Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy. Budapest, 1984. 346–351. és 353–354.; Pannonia Regia 159–165.

⁸ Két Árpádkori fõliratos emlék. In: Archeaoligiai Értesítõ 10 (1890) 127–132.; Bogyay T.: Szt. István korabeli oltártöredékek Zalavárról a Vas megyei Múzeumban. In: Dunántúli Szemle 8 (1941) 88–93.; Genthon I.: Magyarország mûvészeti emlékei I. Dunántúl. Budapest, 1959. 367.; Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kõtára. In: Zalai Múzeum 2 (1990) Zalaegerszeg 151.166.

13. század harmadik negyedéig (1262 körülig) nyúlik, mintegy fél évszázaddal tovább tart, mint a tőlünk nyugatra fekvő területeken.

A királyi pecséteket és pénzeket tekintve a román korszak kezdete azonos a kőfeliratoknál jelzettel, de azoktól eltérően a román és a korai gótikus párhuzamosság nem jellemző, sokkal élesebb az elhatárolódás. Ez a korszakhatár pedig I. Imre és II. András uralomváltásánál, tehát a 13. század elején (1205 körül) határozható meg.

A korai gótikus korszak időtartamát a pecséteknél II. András és IV. Béla uralkodási éveiben határozhatjuk meg, tehát 1270 körüli időpontot állapíthatunk meg zárásként, s ez összhangban van a kőfeliratokkal. Ezt a kronológiai sorrendet teljesen alátámasztják a falfeliratok, amelyek a korai gótikus íráskorszak termékei, s korukat a 12. század utolsó negyedétől (1175–1200 körül) a 13. század harmadik negyedéig (1250–1275 körül) határozta meg a művészettörténet.⁹

A gótikus maiuscula feliratok

A dunántúli feliratos kőemlékek először csak a 14. század első harmadában mutatnak gótikus maiuscula betűket, de országos szinten jóval korábbi időpontra utalnak a 13. század végi feliratok. Igaz, az új írásstílus valóban csak a 14. század első harmadától terjed el, s a század végéig folyamatosan nyomon követhető az 1400 körüli időpontig.¹⁰ Pontosán keltezett legkorábbi dunántúli feliratunk Miklós bán fia Miklós mester 1346-os segesdi sírkövén látható, az egyik legkésőbbi, de szépen kivitelezett feliratot Pál bátai apát 1377-es sírkövén olvashatjuk. A maiuscula provinciális formáját Dörögdi Pál 1360-as évszámú taliándörögdi sírköve mutatja.¹¹

Európában 1230 után kezdődik a gótikus maiuscula korszaka. Hogy a betűtípus íráskezdeté nálunk is korábbra tehető a kőfeliratokon tapasztaltnál, jól jelzi V. István (1270–72) kettős pecsétjének felirata. A típus egészen Zsigmond koráig divatos, 1389-es és 1400-as pecsétjén is ez látható.¹²

⁹ Tóth M.: i.m. 1974. 27–37., 85–87.

¹⁰ Lővei P. – Varga L.: Síremlékek. In: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül I–II. Budapest, 1987. Szerk.: Marosi E. 334. és 339.; H. Gyürky K.: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból. In: Budapest Régiségei 26 (1984) 247–252.; Vernei-Kronberger E.: Magyar középkori síremlékek. Budapest, 1939. 29.

¹¹ Lővei P. – Varga, L.: i.m. 1987. 334–335. és 462.; Várady Z.: A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései. In: Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 12 (1984) 105–121.

¹² Kloos, R. M. i.m. 1980. 131.; Budapesti Történeti Múzeum Kumorovitz pecsétmásolati gyűjteménye (a továbbiakban BTM K.gy.) 66.1900. 66.1903/1–2.; Magyar Országos Levéltár Dl. 610, Dl. 825, BTM K.gy. 66.1989.; Magyar Országos Levéltár pecsétmásolati gyűjteménye (a továbbiakban MOL Pm.gy.) 74., BTM K.gy. 66.1991; MOL Dl. 2052.

A falképek feliratain igazolhatóan az 1334 körüli időtől szintén a 14. század végéig alkalmazták.¹³

A fenti íráskorszak kezdete tehát némileg későbbi az Európában tapasztaltnál, de vége nagyjából egybeesik azzal. A tekintetben is követhető az európai hagyomány, hogy e betűtípus divatja a következő században a pénzekben tovább él, a gótikus minuscula nem váltja fel. Mátyás garasán, de még II. Ulászló aranyveretén is szép gótikus maiusculákat látunk, így a pénzek tűnnek e típus használatában a legkonzervatívabbaknak.¹⁴

Megjegyzendő azonban az a tény is, hogy az európai korszakhatárok ellenére Zsigmond, Albert és I. Ulászló 1435 és 1444 közötti nem magyar pecsétjein szintén szép gótikus maiusculás feliratokat formáltak.¹⁵

A gótikus minuscula feliratok¹⁶

A gótikus minuscula betűtípusát Európában a Karoling-minusculából fejlesztették ki, s már a 14. század elején megjelenik francia és német sírfeliratokon 1304-ben és 1320-ban. Európai elterjedése kezdetén még használnak verzális betűket (tehát a kisbetűs írás nagybetűit), később ez a 15. század közepéig eltűnik. Nagybetűként inkább a gótikus maiusculát, majd a 16. századtól a fraktúr írás verzálisait használták. Párhuzamot találunk az általános európai és a magyar köemlékeket tekintve abban, hogy a gótikus minuscula feliratokban ritka a verzális használata. A fraktúr elterjedése az írásbeliség széleskörűvé válásával, az írott formák megjelenésével függ össze, s a gótikus minusculából a bastardán keresztül fejlődik ki. Első megjelenése a 16. század elejére tehető, s a század közepén felváltja a gótikus minusculát a német nyelvterületen, s általánossá válik. Másutt, így nálunk is, inkább a reneszánsz írásfajták terjednek el.

¹³ Radocsay D.: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. 127. és 219–220.

¹⁴ Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae I–II. Budapest, 1989–1907. II. 213.a és 266.; Kloos i.m. 1980. 133.; Soós F.: A magyar fémpénzek feliratai és címere. Magyar Numizmatikai Társulat. Budapest, 1998. 92. és 98.

¹⁵ BTM K.gy. 66.2013., BTM K.gy. 66.2015., MOL D1. 1229, BTM K.gy. 66.2019., MOL Pm.gy. 90.; Művészet Zsigmond király korában (1387–1437) I–II. Katalógus. Budapest, 1987. Szerk.: Beke L. – Marosi E. – Wehli T. II. 24–25. és 27.

¹⁶ Várady Z.: Gótikus minuscula feliratok a Dunántúlon. IPF Kiskönyvtár 4. Szerk.: V. Péterfi Zs. Szekszárd, 1999. A téma részletes elemzésével.

A gótikus minuscula használatának kezdete a kőfeliratokon 1365–1370 közé keltezhető a dunántúli és a budai emlékek alapján, majd a 80-as évektől kezdve válik szélesebb körben népszerűvé. A betűtípus a következő században is őrzi közkedveltségét. Ezt a típust ismerhetjük fel a cseszneki vár 1424-es építési feliratán is.¹⁷ 1428 és 1445 között cezúra mutatkozik a dunántúli anyagban, majd keltezetlen feliratok sora után arab számjegyes dátummal egy 1491-es emléket találunk a budai kövek között. Még 1508-ból és 1524-ből is ismerünk gótikus minusculás feliratokat, igaz, provinciális kivitelben. A domborított variációk megjelenése a 15. század elejére tehető. Szép példa erre Szécsi Miklós 1428-as és felesége, Garai Ilona 1441-es évszámú szentgotthárdi sírköve.¹⁸ 1441 és 1462 között itt is hiányzik a pontosan keltezett emlékműanyag, innentől azonban a század végéig folyamatosan használják. 1483-ból ennél a típusnál is találkozunk arab számjegyes dátummal. Egyéni kivitelezésű provinciális jellegű betűket mutat Márton mester és felesége 1492-es évszámú tatai sírkőfelirata.¹⁹

Az ország nyugati szegélyén jelentkező német nyelvű feliratok a késői gótikus minuscula, illetve a fraktúr írás formáit mutatják. Időbeli megjelenésük 1460 körülre tehető, s 1530 tájáig kísérhetők figyelemmel, 1510-től alkalmazva a fraktúr formát. Csekély számú fraktúr emlékműnk a német területekkel összhangban jelenik meg. Ezt a típust látjuk Jurisics Ádám és Anna kőszegi sírkövén is, amelyen 1538-as évszám olvasható.²⁰

---

¹⁷ Dornay B.: Bakony. Budapest, 1927. 229.; Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Budapest, 1959. 281.; Héjj M.: Gótikus faragványok a cseszneki várból. In: *Folia Archaeologica* 11 (1959) 135–139., XV. T. 3; *Lapidarium Hungaricum* (Magyar építészeti töredékek gyűjteménye) 1. OMvH Budapest, 1988. 154–155.

¹⁸ Zlinszkyne Sternegg M.: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészeti emlékei (1183–1878). In: *Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk.: Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 370–373. és 376.; Valter I.: *Szentgotthárd története a mohácsi vészig*. In: *Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk.: Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 68.; Engel P. – Lővei P. – Varga L.: *Főnemesi sírkövek a Zsigmond-kori Magyarországon. Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986. Szerk.: Fügedi E. 230–231.; Lővei P. – Varga L.: i.m. 1987. 588. és 695.; LAHU 1988. 391–392.

¹⁹ Révhelyi E.: *A tatai piarista rendház és múzeuma*. Budapest, 1938. 24., XII. T.; Tóth S.: *Veszprémi középkori sírkőtöredékek*, In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 169.; LAHU 1988. 301.; Várady Z.: i.m. 1999. 71–72. és 120.

²⁰ Chernel K.: *Kutatások a kőszegi Szt. Jakab-egyház sírboltjában*. In: *Századok* 9 (1875) 128–132.; Csoma J.: *Jurisics Ádám és húga sírköve*. In: *Turul* 6 (1887) 4.; Barcza L.: *A kőszegi Szent Jakab templom*. In: *Vasi Szemle* 3 (1936) 374–381.; Várady Z.: *Középkori epigráfiai adatok Vas megyéből*. In: *Vasi Szemle* 54 (2000) 92–93. és 96–97.

A királyi pecséteken a gótikus minuscula 1386-tól kezdi felváltani a maiusculát, s Mátyás uralkodásának végéig használatban marad. Az általa használt tizenhatféle pecséten (4 kivétellel) gótikus minusculás feliratot olvashatunk. A típus, mint fentebb látható volt, pénzeken nem jelenik meg. Mindenesetre fém íráshordozón, a Szt. Simeon-szarkofágon, bár a gótikus maiusculával együtt szerepelve, 1380 körül már szintén előfordul.

A falfestmények közül kiemelkedő az 1317-es évszámot viselő szepeshelyi székesegyházi alkotás, amely Károly Róbert király felvidéki győzelmeinek emlékére készült. Nemcsak stílusában tükröz idegen (olasz) hatást, hanem az új betűtípus megjelenése is feltűnően modern műre utal, hiszen minden előzmény nélkül bukkan fel, s hosszú ideig nem is találkozunk párjával. Igazolhatóan csak 60 évvel később terjed el ez a típus, s feltehetően a 15. század első felében volt divatos a falfestmények és falra karcolt feliratok tanúsága szerint.

A fentieket összegezve elmondható, hogy a leírt fejlődésmenet teljes összhangban van az európai normákkal, például Alsó-Ausztriában is 1394 és kb. 1520 közé tehető a gótikus minuscula korszaka.

A humanista capitalis feliratok

A humanista másként reneszánsz capitalis kialakulása Itáliához kötődik, mind a korainak nevezett, mind pedig a klasszikus antik előképet követő formáját tekintve. A humanista capitalis német területen csak a 15. század végén és csak korlátozottan terjedt el, sokkal jellemzőbb ott az úgynevezett korai típus mellett a gótikus minusculának és származékainak továbbélése.

Magyarországon ezzel szemben az itáliai típusú humanista capitalis már nagyon korán, 1464-ben megjelenik Mátyás aranypecsétjén, majd Vetési Albert 1467-es félpillérfőjén.²¹

Az uralkodói pecséteken Mátyás után végleg uralkodóvá válik, a pénzeken pedig II. Ulászló uralkodása alatt a 16. század elejétől szorítja ki az előző típust, a Mátyás pénzein is jellemző gótikus maiusculát.²²

---

²¹ Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Ausstellungskatalog, Schallaburg-Wien, (a továbbiakban Kat.Schall.) 1982. 561.; Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. A magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa. Szerk.: Török Gy. Budapest, 1983. (a továbbiakban Mátyás kir. Kat.) 71.

²² BTM K.gy. 66.2046., illetve 66.2050.; Kumorovitz L. B.: Mátyás király pecsétjei. In: Turul 46 (1932) 11.; Gedai I.: Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest, 1991. 102.

A kőfeliratok esetében a történelmi korszakhatárt jelentő 1541-ig végig a legjellemzőbb típus marad a fenti 1467-es időponttól kezdve a humanista capitalis. Egyik jellemző példája az esztergomi Bakócz-kápolna alapkövének 1506-os évszámú felirata.²³ A humanista capitalis provinciális változatai is megjelennek vidéken már a 16. század elején, s a 20-as évekig széles körben elterjednek. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök 1498-as kapucímerének felirata ezeknek egyike.²⁴

1500 után jelentkezik erőteljesebben a zsúfoltabb ligatúra és enklávé használata, s szintén divatban marad a már jelzett korszakhatárig. A Semjén-testvérek nagykapornaki 1520 körüli sírkőfelirata ékesen példázza ezt a típust.²⁵

Később azonban úgy tűnik, a központi hatás érvényesül, s a tiszta humanista capitalis válik inkább uralkodóvá.

Külön figyelmet kell szentelni a korai humanista capitalis néven említett csoportra. Az Alpokon túl is átmeneti írásként használták a gótikus maiuscula és a humanista capitalis között, de a németalföldi van Eyck-testvérek táblaképei által is közismertté vált. Itáliában főpapi, illetve pápai síremlékeken jelenik meg a 15. század 20-as éveitől, majd a sváb és bajor területen válik népszerűvé. A típus időhatára az 1520-as években jelölhető meg. Hazánkban Mátyás egyik 1472-es pecsétjén tűnik először a korai humanista capitalis, ugyanabban az évben, amikor Vitéz János elhunyt, s az esztergomi érseki sírkő fedőlapját is ezzel a betűtípussal díszítették. Elterjedése országosan a 16. század első évtizedeire tehető.²⁶

Míg a humanista capitalis tiszta formájának esetében közvetlen itáliai hatással lehet számolni, a korainak nevezett, jól elkülöníthető típusnál az Alpokon túli területek közvetítése tűnik valószínűbbnek.

---

²³ Mathes V. N.: *Veteris arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lithographicis tabulis ornata descriptio*. Strigonii, 1827; Balogh J.: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Budapest, 1959. 71.; Kat.Schall. 1982. 669–670.; Mátyás király kat. 1983. 77.

²⁴ G. Sándor M.: *A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában*. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 25 (1981)* 112.; Kat.Schall. 1982. 569.; Mátyás kir. Kat. 1983. 71.; G. Sándor M.: *Reneszánsz Baranyában*, Budapest, 1984. 17. és 71.

²⁵ Nagybákay P.: *Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve*. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 (1978)* 125.; Kat. Schall. 1982. 686.; Mátyás király kat. 1983. 78.; Koppány T.: *A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete*. In: *Ars Hungarica 12 (1984)* 216. (1541 utánra keltezi); Mikó Á.: *Jagelló-kori reneszánsz sírkőtöredékeinkről*. In: *Ars Hungarica 14 (1986)* 101. (1526–1530 közé keltezi).

²⁶ Kloos, R. M.: i.m. 1980. 153–154.; Kubinyi A.: i.m. 1986. 55; Lővei, P.: *Sírkövek, sírkőtöredékek*. In: *Váradai kőtöredékek*. Szerk.: Kerny T. Budapest, 1989. 171.; BTM K.gy. 66.2041.; Kumorovitz, B.: i.m. 1932. 12.; Vernei-Kronberger, E.: i.m. 1939. 37.; Kat. Schall. 1982. 139–140.

Betűi először papi sírköveken jelennek meg, de a táblaképek, egyházi és világi épületek feliratai, további budai töredékek, majd a világi személyek sírkövei arra utalnak, hogy a betűtípus a 16. század első felében széles körben terjedt el hazánkban, tehát az európai időhatárt jelentő 1520-as évek után is kedvelt forma volt.

Tanulmányomban a betűtípusok divatjának változását 1541-ig kísértem figyelemmel, de az időpont nem a feliratkorszak végét jelenti, hiszen a reneszánsz stílus felvidéki és erdélyi térhódításával párhuzamosan a humanista capitalis általános használatát láthatjuk, amely betűtípus úgyszólván a mai napig jellemző az európai kultúrára.

A feliratok néhány érdekessége:

– A román kori antiqua, korai gótikus, a gótikus maiuscula és a humanista capitalis betűket alkalmazó feliratokon olvashatunk klasszikus időmértékes verseket, főként hexameter és disztichon formákban. A gótikus minuscula betűs feliratokban ezekkel a versformákkal nem találkozunk. Jellemző, hogy Vitéz János sírkövének fedőlappjainak korai humanista capitalis feliratában disztichonokat találunk, míg az oldallap gótikus minuscula feliratán nem alkalmaztak verses megoldást.

– Ugyancsak megfigyelhető, hogy az antik mitológia ismeretére utaló szavakat, neveket csak humanista feliratok esetében olvashatunk, a román kori, antiqua betűs és a korai gótikus feliratok, bár néha antik versformában íródtak, csak sírfelirati formulákat tartalmaznak.

– Fontos megemlíteni, hogy nem csak a körfeliratoknál, hanem még az egymás alá írt sorok esetében sem esik egybe mindig a sorvég a hexameter vagy a pentameter végével. Itt valószínűleg helykihasználási szempontok játszottak szerepet. Garázda Péter római mintájú tabula ansata-ba vésett sírfeliratán vízszintes irányban nem volt mód a sorok teljes kiírására, viszont függőlegesen bőven volt a hely a szöveg vésésére. A két disztichon így nyolc sorban kapott helyet.

– Amint tabula ansataval és antik mitológiai elemekkel csak humanista feliratokon találkozunk, úgy a római naptár szerinti időpont megjelölés is főleg ezekre jellemző. Ugyanis a középkorban a napokat feria megnevezéssel a szentek ünnepeihez vagy a misekezdet szövegével megkülönböztetett vasárnapokhoz képest jelölték, tehát a hónapnév feltüntetése nélkül. A római naptár szerint pedig a hónapok feltüntetése mellett a határnapokhoz (Kalendae, nonae, idus) képest számolták visszafelé a napokat.

Az epigráfiai áttekintés után a középkori feliratok rekonstrukciójának lehetőségeiről, nehézségeiről teszek említést, felvázolva a szövegek kiegészítésének néhány lehetséges módját.

I. A legfőbb gondot a feliratok latin nyelve okozza, így pl. informatikai módszerek kifejlesztése e téren csak szakember közreműködésével oldható meg. Igaz, léteznek formulák az építési- vagy sírfeliratok szövegében, ezek azonban nem annyira meghatározóak, mint a római kori emlékek esetében, ahol a betűtípusok változásai sem nehezítik meg a munkát.

A középkori feliratok esetében nem csak a fent ismertetett epigráfiai stílusváltásokat kell állandóan figyelembe venni, hanem a szöveget alkotó betűk jellegzetességeivel, a különböző korszakokra jellemző megformálásukkal, a használatos rövidítésekkel, divatos tartalmi és formai jegyekkel is tisztában kell lenni, tehát epigráfiai-paleográfiai ismeretekkel kell rendelkezni. A feliratok esetleges kiegészítése tehát csak a betűtípusok ábécéinek ismeretében lehetséges, amennyiben a felirathordozón a kiegészítendő szöveg betűinek is megvan a helye, s a tartalmára vonatkozólag is vannak elképzeléseink.

II. A szövegek kiegészítése a köemlékek gyűjtésének országos szintjét igényli, hogy a feliratok adatait tételesen lehessen csoportosítani az esetleges program megírásához. Tartalmilag ezeket hét csoportba lehetne sorolni.

1. A halálózásra utaló szavak, kifejezések szűk körűek, pl. obiit, hic iacet, hic sepultus/sepulta est, hic requiescit, hic est sepultura + a név birtokos esete, tehát elhunyt, itt fekszik, itt van eltemetve, itt nyugszik, itt van valakinek a sírja jelentésben.²⁷ Az építési feliratok vagy donációk esetében formulaszöveg nehezebben található.

2. A keltezés feltüntetése is formális: anno domini millesimo ..., jelentése: az Úr ezer... esztendejében. Ez a leggyakoribb formulaszöveg a feliratokon. Itt a dolgunkat az nehezíti meg, hogy a középkorban a napokat feria megnevezéssel a szentek ünnepeihez vagy a misekezdet szövegével megkülönböztetett vasárnapokhoz képest jelölték, tehát a hónapnév feltüntetése nélkül. Emellett párhuzamosan életben volt a hónapok és határnapokhoz (Kalendae, nonae, idus) képest számolt napok római hagyományú szokása is, főleg a reneszánsz korban.²⁸

---

²⁷ Halálózási formulák Miklós bán fia Miklós mester sírkövén: HIC · REQVIES · SEIT (REQVIESCIT helyett); Pál bátai apát sírkövén: OBI(I)T; Dörögdi Pál sírkövén: HIC IACET; ld. 11. jegyzet.

²⁸ Miklós bán fia Miklós mester sírkövén: T(ERCI)O DIE P(OS)T FESTV(M) S(ANCTI) LVC(E) EWAN(GELISTAE) A(NN)O D(OMINI) MCCCXL^o (1346. október 20., péntek); Pál bátai apát sírkövén: FERIA QVINTA ANTE DOM[INICAM] R]EMINISCERE (1377. február 19., csütörtök) – ld. 11. jegyzet; Garai Ilona sírfeliratában: in vigilia sancti laurency martyris anno domini mccccxl p(ri)mo (1441. augusztus 9., szerda) – ld. 18. jegyzet; Vitéz János sírfelirata: OBYT SEXTO IDVS AVGVSTI (1472. augusztus 8., szerda) – ld. 26. jegyzet.

3. A nevek, pontosabban a divatos keresztnevek kis száma is lehetőséget nyújt a következtetésre, de gyakran számolni kell a keresztnév után annak feltüntetésével, hogy az illető kinek a fia. Idegen eredetű személyek esetében szokatlan névalakkal is lehet találkozni.²⁹

4. Ismert személyek, vagy az archontológiából ismert nevek esetében tudjuk rangjukat, címüket, méltóságukat, ezek sokszor a feliratokon is szerepelnek. A szöveg ennek alapján gyakran kiegészíthető, ha tudjuk, hogy az illető mely időpontban mely funkciókat töltötte be. Ezeknek latin elnevezései rendelkezésre állnak.³⁰

5. Gyakran előfordulnak főleg építési feliratokon, belső építészeti elemeken, nyílászáró kereteken latin közmondások, bibliai idézetek, választott jelmondatok. Ezek ismeretében a szövegtöredék szintén jól kiegészíthető, bár ez is jelentős gyűjtőmunkát igényelne. Itt ritkán az a nehézség merül fel, hogy néha a bibliai idézetek, közmondások módosított formában kerültek felhasználásra.³¹

---

²⁹ A tárgyalt köemlékeken előforduló nevek: PAVLVVS, APOLLINARIS, AIMERICVS, NICOLAVS, VS, OMPVD, LAVRENCIVS, SYMEON, STEPHANVS, SIGISMVNDVS, HELENA, MARTINVS, MARGARETHA, ADAM, ANNA, THOMAS, IOHANNES, PETRVVS, ANTONIVS, MOISES, IANVS, NICOLAVS FILIVS NICOLAI, PAVLVVS FILIVS STEPHANI, NICOLAVS FILIVS VS

³⁰ A tárgyalt köemlékeken előforduló méltóságok, rangok, címek: REX, BANVS, PALATINVS, COMES, PRISTALDVS, MAGISTER; romanorum hungariae bohemiae etcetera rex, magnificus vir, iudex curie regie, CARDINALIS STRIGONIENSIS, EPISCOPVS QVINQECCLESIENSIS, PATRIE PATER, ABBAS, tavernicorum regalium magister, IANITORVM REGALIVM MAGISTER; Szécsi Miklós sírkőfeliratának kiegészítése méltóságának ismeretében: Hic jacet magnificus vir dominus Nicolaus [de Zeech magister tavernicorum regalium qui obiit ...fest]o beate[.... anno domini mcccc]xxviii – ld. 18. jegyzet; Kísérlet Buzlay Mózes simontornyai építési feliratának kiegészítésére funkciójának ismeretében: AR[MA MAGNIFICI VIR]I MO[ISIS IANITORVM REGA]LI[VM MAGISTRI A]NNO DO[MINI MCCC]C 9 VIII, Várady Z.: Tolna megye középkori kőfeliratainak epigráfiai elemzése. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 (1999) 179–180., 189., 193. és 195.

³¹ A simontornyai vár feliratának jelmondatai: [P]ATERE [ET ABSTINE], IHS ma[ri]a s[it] nobis pro[tec]trix 1508, Várady Z.: i.m. 1999. 176. és 179., 188., 192., 194.; 177., 180., 190., 193. és 195. Bakócz Tamás jelmondatának töredéke Esztergomból: [DO]MIN(VS) AD[IV]TOR ET PROTECTOR MEVS; Balogh J.: Az esztergomi Bakócz-kápolna 1955. 8. (154. Jegyzet); Zolnay L.: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. In: Művészettörténeti tanulmányok (1961) 208; Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája I. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979. 108.; Bakics Pál jelmondata egy márévári ajtókeret ívén: VIRTUTE ET JARMIS OPTINIVVS HANC[ARCEM, G. Sándor M.: i.m. 1981. 118–125.; G. Sándor M.: i.m. 1984. 37–38., 76. és 148–149.; Kat. Schall. 1982. 571–572.; Balogh J.: i. m. 1955. 8. (154. jegyzet); Zolnay L.: i. m. 1961. 208; Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: i. m. 1979. 108.

Az esztergomi Porta Speciosa egyik felirata: K(ARISSI)MI VIGILATE I(N) OR(AT)IO(N)IBVS Q(VI)A ADV(ER)SARI(VS) V(ESTE)R DIABOL(V)STA(M)Q(VAM) LEO RVGIE(N)S C(IR)CVIT QVERENS Q(VEM) DEVORET – ld. 8. jegyzet

6. A középkorban divatos volt a latin mintájú időmértékes verselés is. Az ily módon sérült szövegek ennek figyelembe vételével, a ritmus, a verslábak esetleg a szóttagok számának ismeretében egészíthetők ki, hiszen legtöbbször a hexameter és a distichon forma fordul elő.³²

7. Ennél könnyebb a dolgunk, ha kőbe vésett szerződéssel, jogi aktussal állunk szemben, mert az oklevelekből a formulaszöveg ismert lehet, s ez által pontosabban rekonstruálható.³³

III. Az ismertetett témakörben, a feliratok rekonstruálásában talán legegyszerűbbnek és legszerencsésebbnek tűnik az a helyzet, amely a fenti körülmények és alapos gyűjtőmunkát egyáltalán nem igényli: ha a műemlékekről már eltűnt, elveszett, lekopott szöveg valamely más forrásban pontosan feljegyezve fennmarad. Ez esetben elég az akkor használt betűtípusra vonatkozó információval rendelkezni, hogy a feliratot újraalkothassuk. Persze ez feltételezi magának a műemléknek és a felirat helyének a meglétét, mert a szöveg ismeretében a betűnagyság csak így visszakövetkeztethető.³⁴ Természetesen ez a feladat könnyebben megoldható informatikai eszközökkel.

Fenti ötleteimet gondolatébresztőnek szántam. Epigráfusként remélem, hogy sikerült a megoldandó feladat iránt felkeltenem a más szakterületeken működő szakemberek figyelmét is.

---

³² Vitéz János esztergomi sírfelirata:

IMMORTALE DECVS SVI GENERIS ET OMNIS /GLORIA DOCTRINE RELIGIONIS HONOR/ IOHANNES IACET HIC PATRIE PATER OPTIMVS ILLE/ CVI CAPVT ORNABAT STRIGONIENSIS APEX Id. 26. jegyzet; Semjén Antal nagykapornaki sírkövénél felirata: SISTE GRADVM FRATERNOS NOSCE VIATOR AMORES /HIC FRATERNA SIMVL CORPORA IVNCTA CVBANT/ SECVLA LEDEOS TACEANT IAM PRISCA LACONAS/ NVNQVAM SIC GEMINVM CASTORA FRATER AMAT/ AD FRATRIS PETRI TVMVLVM SE ANTONIVS ABBAS /CONSVMPST LACRIMIS MYSTICA SACRA FERENS – Id. 25. jegyzet; A Székesfehérvárról származó Apollinaris-sírkő felirata: AD PATREM PAVLVM POSITVS ROGAT APOLINARIS/ QVISQVIS ADES QVI MORTE CADES STA PERLEGE PLORA /SVM QVOD ERIS QVOD ET(ES)IPSE FVI PRO ME PRECOR ORA – Id. 6. jegyzet

³³ A vörsi határkő felirata: TEMPORE STE]PH(AN)I REGIS IAN[VS FILIVS ...VOLVI]T SIBI OCCV-PARE [TERRAM...A]JNICOLAO FILIO VS NO(N)[OBSTANTE I]USTICIA ET META CO(N)FIRMA(n)TE ISTA O(MN)IA IN P(RE)SENCIA OMPVD BANI PALATINI COMITIS LAVRENCII P(RI)STALD(VS) LONG(VS) SYMEON H(OC) SIGNVM LAPIDIS E(ST) ILLIVS T(EM)P(OR)IS, Id. 8. jegyzet

³⁴ Nagylucsei Orbán egri püspök és Báthori István erdélyi vajda koronaörök visegrádi címeres emléktáblája (1493): VRBANO PONTIFICI AGRIENSI EX POSONIENSI VICO NAGLIVCH ORIVNDO ET STEPHANO VAIWODE TRANSILVANO POST REGIS WLADISLAI CORONATIONEM DELECTIS CVSTODIBVS, BÉL, M.: Notitia Hungariae novae... III. Vienna, 1737. 470–471. közötti ábra humanista capitalis betűkből álló felirat képével; Dercsényi D. – Héjgy M.: Pest megye műemlékei 1–2. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) Budapest, 1958. 407–408., 459. Szövegkiegészítéssel; Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában I. Budapest, 1966. 211.

THE PERIODS OF MEDIEVAL ROMAN-LETTERED EPIGRAPHY,
SOME SPECIALITIES OF THE EPIGRAPHS
AND POSSIBILITIES FOR THEIR COMPLETION

The era of this research concerning Hungary is from the foundation of state till the Ottoman conquest; the material of research is constituted by the inscriptions of objects and historical relics. The medieval epigraphy of Roman letters deals with all inscriptions using the Roman (Latin) characters.

The epigraphs of Romanesque (Norman) and early Gothic period:

The inscriptions connected with the Romanesque style started after 1000 and lasted till the middle of the thirteenth century. The early Gothic style appeared from the third quarter of the twelfth century and lasted till the third quarter of the thirteenth century.

The Gothic *maiuscula* epigraphs:

The period of Gothic *maiuscula* started after 1230 in Europe. The beginning of this type of letter can be dated earlier in Hungary than in the case of stone inscriptions, testified by the inscription of the double seal of Stephen V. (1270–1272). This type was fashionable till the age of Sigismund and can be seen on his seals of 1389 and 1400. The usage of this letter on coins continued next century and was not succeeded by the Gothic *minuscula*.

The Gothic *minuscula* epigraphs:

The appearance of the Gothic *minuscula* on stone inscriptions can be dated at 1365–1370, then the type became more popular from the eighties. Inscriptions of Gothic *minuscula* are known as late as 1508 and 1524. Embossed variations can be put at the beginning of the fifteenth century. The so-called *fraktur* form was used from 1510 on the German inscriptions appearing on the western borders of Hungary.

The *Humanist capitalis* epigraphs:

In case of stone inscriptions the *Humanist capitalis* letter remained the most characteristic type from 1467 till the historical epoch-making year of 1541. Its provincial variations appeared in the country at the beginning of the sixteenth century and became widely accepted till the twenties. The usage of *ligatura* and *enclave* became more marked after 1500 and they were fashionable till 1541. The type called the early *Humanist capitalis* can be observed on a seal of 1472 of king Matthias. Its general usage can be dated at the first decades of the sixteenth century.

Some specialities of the epigraphs:

On the inscriptions, using letters of *antiqua* of the Romanesque age, early *Gothic*, *Gothic maiscula* and *Humanist capitalis*, one can read poems written in the classical metrical style, mainly in the form of hexameter and distichon. Words and names referring to the knowledge of ancient mythology can be found just on Humanist inscriptions. Likewise *tabula ansata* and mythological elements and date according to the Roman Calendar is characteristic for mainly the Humanist epigraphs.

The importance of the reconstruction of the medieval epigraphs:

In case of medieval inscriptions the profound knowledge of epigraphy and paleography is needed. The completion of texts demands the collection of stone relics nationwide. The data of inscriptions can be classified into seven groups: words and phrases referring to death; date; the rank and title in case of important persons; proverbs in Latin, citations from the Bible, chosen slogans; fashionable metrical poetry, mainly hexameter and distichon; legal act engraved in stone, contract. The completion of epigraphs can be done easier, if the missing parts of the text were preserved in another kind of source.